

FUNCIONS DEL PASSAT EN LA CULTURA CATALANA CONTEMPORÀNIA

Institucionalització, representacions i identitat

Edició de Josep-Anton Fernàndez i Jaume Subirana

PUNCTUM

Lleida, 2015

Aquest llibre forma part del projecte “Funciones del pasado en la cultura catalana contemporánea: institucionalización, representaciones y identidad” (FFI2011-24751, www.funcionsdelpassat.cat), finançat pel “Subprograma de proyectos de investigación fundamental no orientada” del Ministerio de Economía y Competitividad.

Els textos aplegats en aquest llibre han estat objecte d'un procés de revisió per pars d'acord amb els criteris habituals a les revistes científiques internacionals. Els editors volen expressar el seu agraiament als professors i professores que van acceptar la feina de *peer-reviewers*.

Comitè científic

TERESA ABELLÓ (Universitat de Barcelona)
EVA BRU-DOMÍNGUEZ (Bangor University)
MARGARIDA CASACUBERTA (Universitat de Girona)
JORDI CERDÀ (Universitat Autònoma de Barcelona)
ROBERT DAVIDSON (University of Toronto)
LUISA-ELENA DELGADO (University of Illinois at Urbana-Champaign)
MARIA DELGADO (Queen Mary University of London)
JOSEP M. FRADERA (Universitat Pompeu Fabra)
ENRIC GALLÉN (Universitat Pompeu Fabra)
THOMAS S. HARRINGTON (Trinity College, Hartford, CT)
MARTA MARÍN-DÒMINE (Wilfrid Laurier University,
Centre for Memory and Testimony Studies)
VÍCTOR MARTÍNEZ-GIL (Universitat Autònoma de Barcelona)
HELENA MIGUÉLEZ-CARBALLEIRA (Bangor University)
FRANCISCO MORENTE (Universitat Autònoma de Barcelona)
MERCÈ PICORNELL (Universitat de les Illes Balears)
XAVIER PLA (Universitat de Girona)
PATRIZIO RIGOBON (Università Ca' Foscari-Venezia)
CARLES SANTACANA (Universitat de Barcelona)

Primera edició: desembre de 2015

© 2015, dels textos, els seus autors
© 2015, de l'edició, PUNCTUM

Dissenyat i compost per QUADRATÍ
Imprès per ARTS GRÀFIQUES BOBALÀ

ISBN: 978-84-943779-7-6
DIPÒSIT LEGAL: L 1655-2015

SUMARI

Presentació JOSEP-ANTON FERNÀNDEZ & JAUME SUBIRANA	7
<i>I Institucionalització: memòria, conflicte, invenció</i>	
Planificació i nostàlgia: establiment i restabliment de les organitzacions literàries catalanes (PEN, ILC, AELC) JAUME SUBIRANA	21
“Next to Normal”: Toward a Pathology of Public Theater in Contemporary Catalonia SHARON G. FELDMAN	37
Competing Discourses of Olympism: Barcelona’92 as a Conflicted Memory Site P. LOUISE JOHNSON	59
Popularització i normalització de la cuina catalana a TV3: <i>de Bona cuina a Cuina x solters</i> LAURA SOLANILLA i F. XAVIER MEDINA	85
Del silenci de les dones en l’arxiu a la memòria digital: el <i>Diccionari Biogràfic de Dones del Territori Català</i> ANNA TITUS	103
<i>II Representacions: escriptures d’una identitat en trànsit</i>	
Escriure la nació: el “país” de Josep Pla, la “petita pàtria” de Salvador Espriu i la “pàtria” de J.V. Foix JORDI LARIOS	123
Les memòries i les coses: la materialitat del passat en la narrativa de Jaume Cabré MARIO SANTANA	143
Frontera i identitat a la literatura contemporània nord-catalana CRISTINA BADOSA MONT	155

<i>Viaje en autobús</i> de José Pla: formes del tanaturisme ENRIC BOU	177
Traumatic Translations of <i>La Plaça del Diamant</i> : On the Transmission and Translatability of Cultural Trauma HELENA BUFFERY	195
 <i>III Cultures i identitats polítiques: continuïtats, talls i ruptures</i>	
Political Cultures, Ruptures, and Continuity in Catalonia under the Franco Regime ANDREW DOWLING	219
La normalització com a crisi historiogràfica JOAN FUSTER-SOBREPERE	239
Catalan Autobiographies between Resistance and Normalisation: Cuts, parentheses, and Sutures in Joan Triadú's <i>Memòries d'un segle d'or</i> JOSEP-ANTON FERNÀNDEZ	257
Salvar el Noucentisme: Albert Manent, biògraf JORDI AMAT	275
La “caiguda dels 11”: la confiança trencada entre el Govern Civil i l'Arquebisbat de Barcelona JAUME CLARET	287
Notes sobre els autors	303

VIAJE EN AUTOBÚS DE JOSÉ PLA: FORMES DEL TANATURISME

ENRIC BOU

Università Ca' Foscari Venezia

Tenho visto alguma coisa do mundo, e apontando alguma coisa do que vi. De todas quantas viagens porém fiz, as que mais me interessaram sempre foram as viagens na minha terra.

ALMEIDA GARRETT, *Viagens na minha terra*

Viele werke der Alten sind Fragmenten geworden. Viele werke der Neuern sin des gleich bei der Entstehung.¹

FRIEDRICH SCHLEGEL

La guerra civil fou per a mi un xoc tan enorme, que encara no puc entendre el que ha passat.

JOSEP PLA, *Per passar l'estona*

Vull analitzar un llibre de Josep Pla que és representatiu de l'exploració de territoris propers, d'espais de proximitat. *Viaje en autobús* representa un rebuig dels mitjans de transport més ràpids i moderns, i esdevé un manifest a favor de la lentitud. Viatjar pel propi país no va ser pas un invent d'un Josep Pla presoner del resultat de la guerra civil. Abans d'ell, en èpoques anteriors, en especial durant el Romanticisme, ho havien fet molts altres escriptors. El que és notable en el cas de Pla és que en el seu primer viatge de postguerra fa ús d'una forma narrativa establerta per explorar amb els ulls tancats, per veure el que vol veure i eliminar el que és desagradable. El seu intent es relaciona amb les exploracions que feien els romàntics del propi país, cercant ruïnes. Com va evocar Novalis en un poema famós sobre les ruïnes, "Ans Kloster in Ruinen": "Da liegst du nun bist gefallen, | Zerstöret von der mächtigern Zeit".² *Viaje en autobús*

¹ Moltes obres dels antics han esdevingut fragments. Moltes obres dels moderns són fragments a l'origen.

² Allí jaus tu ara caigut, | destruït pel temps poderós.

és un llibre clau en l'obra de Josep Pla. Entre altres raons destaca perquè és dels primers que publica després de la guerra d'Espanya;³ i perquè correspon a un vessant molt característic del l'obra del Pla posterior a 1939, és a dir la substitució del cosmopolitisme per una atenció al pagès i al seu món. El Josep Pla amb barret elegant passa a dur boina i així es converteix en una sinècdoque ambulant que amaga una transformació ideològica i que té un equivalent en la nova imatge pública que projecta. Dos dels llibres més populars que va publicar en els anys quaranta, *Viatge en autobús* (1942) i *Viatge a peu* (1949), corresponen a aquest Josep Pla autàrquic de postguerra: viatja en autobús o a peu per fer un retorn crític (o no tant) al món dels seus orígens.⁴

Molts viatgers adopten una actitud elegíaca. Susan Sontag va observar que “One of the recurrent themes of modern travel narratives is the depredations of the modern, the loss of the past: the report on a society’s decline” (1984, 699). Com va remarcar Paul Fussell, el viatger es troba entre dos extrems: el de l'explorador que cerca allò desconegut i el turista que cerca allò que li han preparat en forma de paquet i embolicat amb publicitat efectiva (1980, 39). Josep Pla no explora, sinó que “confirma”, va a la recerca d'allò que ja sap. El seu viatge té un to entre expiatori i celebratori d'unes formes de vida desaparegudes, d'un món que ja no existeix, però que li sembla que amb el trasbals després de la guerra, hagi returat, ressuscitat. És una mena de viatge al passat. I no només això: *Viatge en autobús* és un viatge que no és un viatge. Són fragments d'una visita a les ruïnes del passat, que fan realitat aquella afirmació de Schelelel:

³ Havia publicat poc abans *Costa Brava. Guía general y verídica* (1941) i *Las ciudades del mar* (1942).

⁴ Com era habitual en Pla és un llibre fet de fragments, alguns ja publicats i que tornarà aaprofitar per construir altres llibres. Fóra important comparar aquest llibre amb una versió anterior, *Viatge a Catalunya* (1934), publicat en llengua catalana i d'un to ben diferent. Així mateix, molts articles de Pla a *La Publicitat* passaran a aquests llibres. Aquí no ho puc fer per raons d'espai. Segons informa Bonada: “El primer llibre del volum, *De l'Empordanet a Barcelona*, és, amb alguns capítols suprimits i d'altres de nous, el llibre que amb el mateix títol apareix el 1956. Una gran part dels capítols del llibre, els trobem, en versió castellana, a *Viatge en autobús* (1942), en el qual l'autor aprofita articles periodístics recents. I una altra part, més petita, es basa en textos del *Viatge a Catalunya* (1946). El segon llibre, *De l'Empordanet a Andorra*, és, ampliat, el llibre que amb el mateix títol es publica l'any 1959. Alguns dels seus capítols han estat extrets del *Viatge a Catalunya*. El tercer, *De l'Empordanet a Perpinyà*, és el llibre *Viatge a la Catalunya Vella* (1965), amb un capítol nou sobre el Ter i un de suprimit, *El Vallespir*.” (Bonada 1991, 195).

moltes obres dels antics han esdevingut fragments; moltes obres del moderns són fragments a l'origen. Aquests fragments són articles publicats a *La Publicitat* o a *Destino*, reorganitzats per donar-los sentit entre les cobertes d'un llibre.

Lectures del llibre

El llibre ha despertat l'interès dels estudiosos. Destaquen el pròleg de Santos Sanz Villanueva per a la reedició del 2003, i un extens, informat i revelador article de Lluís Quintana (2006), que serveix per posar en evidència les maldats de les construccions dels cànons. Quintana s'interessa per dues discussions paralles:

Por un lado, la discusión acerca del lugar que ocupan, en la “cultura española” (...) aquellos escritores que no escriben en castellano. (...) Por otro lado, la discusión acerca del lugar que ocupan, en el ámbito de las distintas literaturas, aquellos escritores que escriben en más de una lengua. Así, el desconcierto que produce presentar a Pla como escritor en castellano se debe, por una parte, a una consideración parcial y sesgada de lo que sea el hispanismo; y por la otra, al criterio restrictivo que tiene cada una de las literaturas, para las cuales un autor sólo puede pertenecer a una literatura. Pla no puede ser escritor en castellano porque la literatura en castellano (comúnmente denominada española) lo ha olvidado y porque la literatura en catalán (o catalana) lo ha retenido. (2006, 122)

Aquesta paradoxa és de fàcil solució amb una aproximació de tipus possistèmica. Però no és allò que m'interessa aquí. *Viaje en autobús* va ser un autèntic best-seller. En opinió de Quintana (i en part de Sanz Villanueva) l'explicació d'aquest èxit cal relacionar-lo amb l'actitud política i social que adopta Pla en aquell moment. Segons Quintana, “ante todo, es un libro sólida y fundamentalmente reaccionario. No fascista, pero reaccionario, quizá algo más radical que el ‘profundo conservadurismo’ que le encuentra Sanz Villanueva” (Quintana 2006, 125).

En efecte, el llibre denuncia el progrés, els canvis i transformacions, la voluntat de l'ésser humà de créixer. Va més enllà de la nostàlgia. Així es-

criu a propòsit de la república i la guerra sense esmentar-les: “Las Revoluciones ajan las cosas. En España, hoy, hasta los árboles parecen sobados y manoseados.” (Pla 2003, 12). Enfronta la vida del pagès, “frugal, virtuosa, sencilla” (2003, 163), amb la vida a ciutat en el capítol “La Maresma, suburbio”. És imponent i sorprenent el capítol que contradiu la seva pròpia biografia (“Las falsas ilusiones”) en referir-se als joves de pagès que van a estudiar a Barcelona. Maria Josepa Gallofré (2001) va indicar una altra raó de l’èxit del llibre: batega sempre, sota els més variats episodis, una denúncia constant, incansable, de la misèria dels temps que està vivint: l’escassetat, el racionament, la mala qualitat dels productes. Pla té unes conviccions que no amaga. En opinió de Sanz Villanueva, el discurs planià té unes “ideas fuerza”: “la vida es un proceso difícilmente comprensible (...); la naturaleza es una fuerza amoral y ciega; la existencia está dominada por la circularidad del tiempo (...); la desigualdad es consustancial a la especie humana” (Sanz Villanueva 2003, 29). Lluís Quintana ha apuntat un tercer factor que justifica l’èxit del *Viaje en autobús*:

[E]n 1942 Cataluña se estaba lamiendo las heridas, como el resto de España, pero tenía además un problema de identidad. Para los catalanes en el exilio y para el exilio interno, este problema era menor porque sabían bien cuál era la identidad que querían: la que les habían arrebatado, y que unos y otros seguían denominando “catalanismo”. Para los catalanes franquistas, el problema era un poco más complicado: se trataba de construir una Cataluña nueva, dentro de la nueva España y sus intelectuales intentaban combinaciones difíciles que, a la larga, se demostrarían inútiles. (...) Para los catalanes que habían apoyado a Franco y que, sin embargo, veían irresponsable su complicidad con el Eje e innecesario su anticatalanismo furibundo, es decir, para gentes como el grupo de *Destino* y sus lectores, el problema era aún más difícil. La solución más inmediata fue un difuso barcelonismo, sucedáneo muy rebajado del catalanismo, que tenía su correspondiente desarrollo en otros ámbitos del territorio, como son el Ampurdán y el Maresme en este libro. (Quintana 2006, 125–26)

En expressió de Maria Josepa Gallofré, el “barcelonisme” esdevingué un senyal d’identitat, part d’una maniobra de “reconstrucció” (Gallofré 2001, 78). Crec que les opinions dels illustres crítics que s’han interessat pel lli-

bre no erron. Però hi ha un aspecte que m'interessa destacar: llegir-lo com a llibre de viatges i fixar-me en alguns aspectes rellevants.

Invitació al viatge

Viaje en autobús és volgudament atemporal. Les “cuatro palabras” que Pla colloca com a pròleg marquen les coordenades d’espais i de gustos del viatge que proposa al lector. Funciona com una mena de pacte de lectura:

Hasta ahora, he tenido la desgracia de no poder presentar a mis lectores un libro sobre algún país remoto, exótico y extraordinario. En mis libros, no hay mosquitos, ni leones, ni chacales, ni objeto alguno sorprendente o raro. Confieso sentir, por otra parte, poca afición por el exotismo. Mi heroísmo y bravura son escasos. Me gustan los países civilizados. Desde el punto de vista de la sensibilidad me daría por satisfecho plenamente si pudiera llegar a ser un hombre europeo. He sido siempre aficionado a la “mateotte” de anguilas, a la becada en canapé y a la perdiz mediterránea. (Pla 2003, 9)

Però en aquest llibre —no ho diu— renuncia a Europa i s’interessa tan sols per la seva versió del *plat pays*. És molt conscient del canvi de món que s’ha produït: “un hombre como yo ha podido vivir durante veinte años en casi todos los países de Europa, por cuatro cuartos. Pero esto, también se ha terminado. Por el momento, no viajan más que los propagandistas y los diplomáticos” (Pla 2003, 9). Amb característica ironia malèvola afirma: “En nuestro país había tres pretextos esenciales para pasar la frontera: la peregrinación a Lourdes, la luna de miel y los negocios” (Pla 2003, 9). Després de compadrir els pobres casats que tornen sense esma dels viatges, apunta que caldria evitar els espectacles a la “estación de Francia”:

[V]erlos llegar fatigados, descompuestos, deshechos, pidiendo mentalmente a gritos las zapatillas, maldiciendo Europa y sus museos, sus monumentos y su cocina detestable. No. No es buena época la luna de miel para hacer casi nada. Lo mejor, en estos casos, es salir a tomar un rato el sol por la Diagonal o el Paseo de Gracia. (Pla 2003, 10)

Ni els viatges de negocis se salven: “Uno viaja, generalmente, para ver las llamadas cosas inútiles del mundo que son las únicas importantes y los negocios no dejan tiempo para nada” (Pla 2003, 10). Per això proposa una solució que li sembla innovadora, però que en una Europa en guerra i una Espanya en ruïnes, és l’única possibilitat:

Lo esencial, para aprovechar un viaje es tomarlo como finalidad misma. Andar por el mundo un poco al azar es muy agradable. Viajar sin tener un objeto concreto, es una auténtica maravilla. Yo siento que podría curarme de todos mis vicios y de todas mis virtudes, caso de que tenga alguna; lo que no podrá dejar jamás es mi recalcitrante vagabundaje. Hay que viajar para descubrir, con los propios ojos que el mundo es muy pequeño, y por tanto que es absolutamente necesario hacer un esfuerzo para dignificar la visión hasta llegar a ver las cosas en grande.

Hay que viajar para darse cuenta de que una pasión una idea, un hombre, sólo son importantes si resisten una proyección a través del tiempo y del espacio. No hay nada como alejarse un poco para curarse de la psicosis de la proximidad, de la deformación de la proximidad, de la que todos estamos atacados. Hay que viajar para aprender —a pesar de todo— a conservar, a perfeccionar, a tolerar. (Pla 2003, 10)

En aquest paràgraf amaga la paradoxa i la contradicció del seu plantejament. Perquè no només no s'allunya sinó que fa mans i mànígues per atansar-se a la realitat més ínfima i propera. És conscient de les possibilitats que amaga el viatge per descobrir el món:

La pieza de caza del viajar es la aventura. La aventura es la flor, el perfume del azar y de la diversidad. A veces es una puerta que se abre ante un mundo insospechado, sobre un mundo que se sabe donde empieza y no se sabe donde acaba... (Pla 2003, 10)

Però també reconeix que ha estat una decisió no volguda, imposada per unes circumstàncies anòmals: “En fin, ya que no se puede viajar como antes, hay que viajar de todos modos. Aquí esta el fruto de mis recientes, insignificantes vagabundajes. Viajando en autobús, el vuelo es gallináceo” (Pla 2003, 11). Acaba amb una confessió brutal sobre la veritable triple fina-

litat de la seva escriptura: “ganar con él, algún dinerillo para ir tirando”; arribar a una “simplificación máxima de la manera literaria”, que reconeix no haver aconseguit; i que sigui llegit al cap de cent anys “cuando algún curioso —y espero, gustoso— erudito trate de resucitar la vida que estamos arrastrando —el temporal que estamos capeando” (Pla 2003, 11). És a dir que Pla escriu el llibre amb una finalitat crematística, el considera un exercici literari fracassat i espera que sigui el document d'un temps sinistre.

Contra la pressa i el progrés

En els primers capítols, o en els darrers, Pla construeix la illusió que està fent un “viatge”, amb allusions diverses al mitjà de transport, referències vagues a la ruta que fa. També parla més sistemàticament de les persones que troba a l'autobús o que visita als pobles on s'atura. Inicia el viatge a “Emprendemos la marcha”, atent al mitjà de transport.

Uno pues, de tarde en tarde, viaja por el país. Provisto del correspondiente billete y del indispensable salvoconducto, “pagando, San Pedro canta”, uno se lanza al proceloso negocio de los autobuses y de los trenes. Uno discurre cuarenta, cincuenta o más kilómetros en un coche accionado por gasolina, decorado a la manera con que solían estarlo las casas de poca formalidad en mi época de estudiante. Algunos tienen una decoración vagamente cubista sobre un fondo de color de chocolate. Otros, de un color más claro, presentan unas flores de fogosa inventiva y trazado caprichoso. (Pla 2003, 15)

Per concloure, quan una senyoreta s'ha desmatait (de gana, segurament):

Ante el vahido, el movimiento de suspensión es total. A nadie se le ocurre nada. Ni abrir el cristal inmediato, ni apagar farías, pipas, hebras o picados. En el fondo, ¡qué bien estamos todos en el autobús, discurriendo por montes y por valles a una velocidad prudente, arropados en el humo de las labores variadas y finolis! En el fondo —incluso, quizás, la señorita— vamos todos, quien más, quien menos, a bailar al pueblo de al lado y si fuera posible percibirla, se vería una pequeña llama de ilusión en el fondo de nuestros ojos indiferentes. Mientras tanto, el autobús avanza, jadeante, feísimo, siniestro... (Pla 2003, 19)

Ens parla d'un món de gana, amb poques esperances i illusions. Viatjar amb autobús resulta per Josep Pla un exercici de contemplació del món des de la proximitat. I li permet presumir de la manca de pressa que té. És un desvagat-*flâneur* a la recerca de les sorpreses, i pot fer el viatge a un ritme personal. A més, en diversos moments exhibeix el control del seu temps, renunciant a caure en la dictadura de la pressa que li sembla pertànyer a un món i un moment superat: “La urgencia, como la prisa, como la premura, son cosas absolutamente desprovistas de sentido. En lo único que hay una prisa notoria es en aumentar los precios.” (Pla 2003, 22) El temps en què viu elimina completament la dictadura de la pressa. El xofer està preocupat perquè fa deu minuts que espera que li duguin un bidó de llet en un encreuament. Li pregunta a Pla si té pressa. Resposta: “—A mí, realmente, me es igual —le digo—. Yo comprendo que usted se preocupe del horario. Pero los demás, apañados estaríamos si nos inquietáramos, en esta época, por estas nimiedades! Desgraciado, amigo, el que en estos tiempos que vivimos tenga prisa...” (Pla 2003, 28). En el mateix capítol fa una reivindicació de la lentitud i una denúncia de la gent d'una època pretèrita en la qual existia la pressa i la mala educació associada a ella. La negació d'alguns dels condicionants del temps anterior li serveix per justificar la renúncia a la pressa, que és considerada com una de les imposicions del temps en el qual viu:

Ahora, una serie de circunstancias a cual más trágica, nos ha engolfado en un tiempo lento. En el mundo en que vivimos, la prisa, la rapidez, el ganar tiempo, son problemas absolutamente implanteables, inexistentes. La Providencia, en forma y modos administrativos, vela todas nuestras actividades espirituales y temporales. Hoy es imposible tener prisa. Intentarlo es un anacronismo e incluso puede costar algún disgusto. La gente tiene tiempo para todo. Esta es la característica de la época. (Pla 2003, 30)

La conclusió és mostrar els partidaris d'una vida regida pel ritme lent de les estacions, un retorn a l'atavisme:

No voy a decidir ahora si los del tiempo lento construirán un mundo más bueno, más sabio y más justo. Y sin embargo —pienso— todas las cosas esenciales de la vida son lentísimas. Las guerras han sido siempre largas.

Las hambres endémicas. La formación moral e intelectual de un hombre o de una mujer requieren cuidados persistentes. Llegar a dominar un instrumento cualquiera, una herramienta cualquiera, es cosa de larga paciencia. Los antiguos decían, comprensivamente: *ars longa, vita brevis.* ¿Y el amor? ¿Y el ritmo de las cosecha? ¿Y la cocina? Todo lento, lentísimo. (Pla 2003, 30)

Com veiem l'èmfasi és en aquesta època, en aquest moment. La pressa, la velocitat són anacronismes.

Relacionat amb la pressa i a propòsit de la distinció entre el món del passat i el del present, Pla expressa en el primer text, “Emprendemos la marcha”, una advertència a propòsit de la felicitat i a la manera de Sèneca, una admonició contra l'excés (Pla 2003, 17). I a la conclusió del llibre llegim una altra advertència. És el capítol titulat “Epílogo, perplejidad”: “Hasta ahora nos habíamos figurado, tanto nos lo habían dicho, que la felicidad de los pueblos y de los hombres radicaba en el progreso indefinido. Ahora nos dicen lo contrario: que la felicidad está en el regreso, en volver atrás.” (Pla 2003, 185) Reporta la lloança d'un senyor de Barcelona que havia viscut a les Filipines que cantava la modernitat i el progrés:

Uno ha superado ya tantas cosas en la vida, que incluso se pueden superar estas adorables tonterías. En el fuero interno de aquel señor se asociaban las grandezas del progreso material con los grandes mitos de la época —la paz universal, la igualdad, el socialismo, la solidaridad, etc., etc.—, mitos casi todos sangrientos, o mejor dicho sanguinarios y de una vulgaridad mental tan grande que los de las religiones populares más primitivas — la mitología griega, por ejemplo— parecen a su lado agudezas exquisitas. (Pla 2003, 187)

El millor Pla conservador ensenya les orelles en aquest fragment. La reflexió li permet d'introduir la idea de catàstrofe: el resultat de la guerra civil i de l'època de disbauxa anterior:

Muchas personas han creído, en efecto, que estábamos pasando la época más brillante de la historia, el momento en que el género humano en tanto que impulso progresivo ha llegado al céñit. Sin embargo... ha venido la catástrofe. Catástrofe que ha sido más trágica que todas las anteriores por-

que el progreso material ha podido aumentar su nocividad hasta el infinito. Nuestra época contará con las catástrofes más grandes, más dolorosas, más aparatosas del paso del linaje humano sobre la tierra. (Pla 2003, 187–88)

L'eufemisme de la “catàstrofe” li serveix per mencionar la república, la guerra i la revolució, evitar la paraula, evitant així mots comprometedors.

Però és que el primer llibre publicat després de la guerra també té un element retòric aproximadament subversiu, de rebuig de la ampullositat verbal del nou règim. Jordi Gracia va indicar que la poètica de Pla, semblant a la del primer Cela, rebutja la retòrica i la grandiloqüència del llenguatge de la primera postguerra “malalt d’inflació perpètua”. I afegeix: “posa nerviosos els novellistes fets en l’escepticisme d’una guerra i la lectura dels moralistes clàssics: descreguts i pocs amics de la mentida verbal. Per això construeixen una retòrica de la banalitat, una cerimònia del despullament...” (Gracia 2003, 49). És des d’aquesta perspectiva que s’entén una de les valoracions d’època de *Viaje en autobús*, la de Dionisio Ridruejo: “fue uno de los libros de conjuro o desmitificación del ambiente retórico más eficaces de la postguerra y una delicia para cualquier lector de gusto” (Gracia 2003, 50).

Naturalesa i gastronomia

Aquesta actitud epicúria el porta a contemplar la naturalesa, que resulta un refugi, i en relació amb aquesta, a defensar aspectes de la gastronomia. És la rigidesa dels cicles de l’any, el lligam amb una tradició inamovible. En el capítol “Tardes de viaje” conversa amb una jove senyoreta. Li pregunta quina seria la seva preferència: lletres, ciències o un filet amb patates. La noia no dubta i tria la tercera opció. Som en els anys de gana i racionament als qual fa referència contínuament. Pla se sent corprès per la impressionant sinceritat de la noia i es refugia en la contemplació del paisatge (2003, 33–34). Pla tendeix a la divagació. En el capítol “Los mercados, hoy” s’esplaia un altre cop sobre la gana i les recents transformacions del món. Operant d’allò particular al general, de l’anècdota a la categoria, treu una conclusió a propòsit de l’“Arroz con conejo”:

¿Hay algún animal más dotado para gustar el bienestar que produce la disciplina que el conejo? ¡Qué magnífico animal! En Cataluña, el conejo es el pollo del pobre, uno de los alimentos más apreciados por el proletariado industrial. ¡Arroz con conejo! Barcelona, Sabadell, Tarrasa, Manresa... En realidad, nuestra economía interior tiene en el conejo casero una piedra de toque infalible: tantos conejos por corte de traje y tantos cortes de traje por tantos conejos. Si este paralelismo —agricultura-industria— se rompe... ¡hay cuando se rompe el paralelismo entre los cortes de traje y los conejos caseros! (Pla 2003, 162)

L'evocació de la gastronomia li fa notar els canvis i entona l'elegia per un passat millor. A propòsit dels bolets es lamenta del costum opulent d'abans de la guerra de menjar plats fora de l'època que tocava. El color dels bolets li fa somiar natures mortes impossibles. I li serveix per fer una proposta metaliterària sobre què i com escriure:

Pero lo más prodigioso quizá, de las setas es su color. Su riqueza colorística es tal; su suntuosidad, su finura, sus matices, sus sombras y colores son un tal misterio; sus irisaciones, sus verdes musgosos, sus verdes botellas, sus rosas pálidos, sus plateados grises; sus carmines violáceos, sus cardenillos amoratados, sus herrumbres verdosos, sus colores desvaídos, sus ferrugininosos venenos, sus carnosidades equívocas, tiene una vida tan intensa —y tan corta— que no hay, en este punto, en la existencia orgánica, nada quizá que se les parezca. ¡Qué bella podría ser una naturaleza muerta con setas! Y a los literatos les digo ante las setas: ¡volvamos a lo eterno! Volvamos a la exactitud en los detalles. Tratemos de describir, graciosamente, la forma y el color de una seta. (Pla 2003, 185)

És una variant dels exabruptes contra la illusió del progrés. En el capítol “Abundancia de fotografías” es lamenta que en la seva època es necessiti una fotografia de carnet per fer qualsevol gestió. Deplora la inflació de documents gràfics sobre les persones. Endevinant els plantejaments de Roland Barthes i Susan Sontag es queixa de la impossibilitat que una persona s’assembla a ella mateixa: “Si hay dos cosas distintas son dos fotografías de un mismo ser humano realizadas en minutos de diferencia” (Pla 2003, 123). Així identifica el *studium* (“le goût pour quelqu'un ou quelque chose”)

i el *punctum* (“la piqûre, un détail poignant”) (Barthes 1980, 48–49). Sontag diu que l’individu que pretén registrar no pot intervenir, i que la persona que intervé no pot llavors registrar amb fidelitat, perquè els dos objectius es contraduien entre si: “To photograph is to appropriate the thing photographed” (Sontag 1990, 4). El comentari sorneguer (que en el futur es confondran les fotografies dels personatges illustres amb les dels seus parents) li permet de concloure: “Y la confusión que de nosotros mismos sentimos, ¿no aumentará ante la cantidad exorbitante de fotografías que de nuestra persona van apareciendo?” (Pla 2003, 123). És una altra manera de reivindicar els usos del passat, l’anonimat dels personatges públics.

Un altre aspecte destacable en aquest rebuig del present és la maniobra de presentar-se com un jove-vell, o com un vell rondinaire. La paradoxa és que Pla té només 45 anys. Ho comprovem, per exemple, al capítol “Los caprichos”. En una fonda després d’una discussió amb la criada aconsegueix que li canviïn els llençols que li semblaven bruts. Comentari: “Esas son escenas de la vida vulgar, es decir, de la vida básica. Lo que en ellas sucede afecta a todo lo demás, aun a lo más elevado”(Pla 2003, 125). Després un conegit li fa tastar un vi que resulta ser agre. I li ho diu. Reacció:

—Es usted un cascarrabias, un caprichoso, un pesado...

[...] Me entretengo en esas aparentes insignificancias porque una de las raíces de nuestra manera de ser está afectada por esas reacciones y coloreada por esas frases. A mí me gusta coincidir con todo el mundo siempre que la coincidencia pueda producirse sobre calidades probadas y ciertas. Se me hace difícil, en cambio, sumarme a la opinión de los demás si de lo que se trata esencialmente es de contribuir a densificar el entontecimiento general. (Pla 2003, 127)

Viatjant amb autobús va a parar a fondes de qualitat discreta. Una reflexió sobre el fred li permet d’introduir comentaris sobre la imprevisió general del país (Pla 2003, 49). Són les lliçons del pagès a l’urbanita: us manquen llars de foc. La seva perspectiva de camperol li facilita un rebuig de la ciutat i el cosmopolitisme.

¿No es curioso? Se han encendido, pues, las luces de la gran ciudad y se han inflamado todos los grandes camelos: los anuncios, los cines, los teatros, los

periódicos, los nombres de las comadronas y de los médicos, los Bancos y las empresas de capital anónimo y errabundo. La gente revolotea alrededor de los tubos incandescentes. Cuando recuerdo el espectáculo, señora, pienso en el efecto que la luz hace a los pescados. (Pla 2003, 90)

La comparació entre les *city lights* i el resplendor de la llar de foc serveix de metàfora i dóna peu a una descripció molt acurada que conclou altre cop amb la vindicació del passat, la capacitat evocadora del foc de llenya. La tesi de Pla és que viure a pagès permet de ser més proper a la civilització, o millor dit, a la idea de civilització que ell està defensant des d'aquest llibre:

—Ni amigo, señora, ni enemigo. Estamos ante una realidad: de las grandes ciudades han desaparecido, en los días que vivimos, todas las ventajas que la civilización había concentrado en ellas. Y esto es cierto no sólo en nuestro país, sino en todo el Continente. En cambio, cuando entro en una casa de campo me parece pisar un terreno mucho más firme, penetrar en un refugio en el que se conservan todavía algunos residuos de civilización. En el campo puede uno satisfacer aún aquel mínimo de necesidades cuya carencia coloca al hombre frente a la Naturaleza en una posición irrisoria y ridícula. En las ciudades, en las grandes ciudades, esto es ya imposible. (Pla 2003, 91)

Viatge al passat

En el *Viaje en autobús* apareix un “patrimoni dissonant”, és a dir l’herència “que fa mal”. Ho reconeixem en el record de fets passats, no fàcils de conciliar amb els valors del present i la traducció en una experiència quotidiana. És molt evident quan en les visites a diversos pobles, evoca alguns personatges famosos que hi havien viscut. Tots són morts i representen petits herois d’una Catalunya desapareguda. Lluís Quintana, tot citant Castellet, recorda que en visitar els herois d’antany “el tono es proustiano” (Quintana 2006, 131). La reducció que inspira Castellet d’un Pla “proustiano” significa fer-li un flac favor a Pla i a Proust. Perquè la cosa és una mica més complexa. Una remarca de Sanz Villanueva ens fa veure el que manca en el llibre: “¿Dónde están las huellas materiales de

la guerra que en esas fechas difícilmente podrían pasar desapercibidas ni siquiera a un observador superficial y despistado? ¿Y las otras? Por esos pueblecitos ampurdaneses no hay vencedores ni vencidos. Ni hay sufrimiento ni miedo” (Sanz Villanueva 2003, 39). L’atenció que dedica Pla a aquests “homenots” no és casual. Representen un panteó de personatges il·lustres de segona divisió, però potser els únics que s’atreveix a evocar sense despertar l’atenció (llegeixi’s les ires) dels ocupants i censors.

Repassem els autors i analitzem què en diu, les raons per les quals els destaca. Juli Garreta, mort el 1925, és presentat com a rellotger i compositor de sardanes: “Garreta —como nadie— nos ha hecho comprender estas cosas tan íntimamente ligadas a nuestra sensibilidad. Con su música ha contribuido a que nos diéramos cuenta de como estamos hechos por dentro” (Pla 2003, 27). Amadeu Vives, compositor de “zarzuelas” mort el 1932, destaca pel seu catolicisme. Li fa un interrogatori perquè expliqui la seva posició religiosa: “El maestro Vives era un ferviente católico y tenía una tendencia instintiva a referir todas las cosas —incluso las cosas artísticas— al problema religioso” (Pla 2003, 58). Recordant converses amb el músic, d’abans del 1932, relaciona la felicitat amb referents terrenals, materialistes: “mi punto de referencia constante es la tierra. La vida puede ser noble y agradable, ¿no lo cree usted? Es un valle de lágrimas, que tiene sus inconvenientes y sus encantillos” (Pla 2003, 61). S’atura a Malgrat i va a la casa del filòsof Ramon Turró, mort el 1926. Allí visita la biblioteca, on veu un retrat de Mariano Cubí. Això li fa recordar un llibre del 1851 que fa temps que busca: *Al pueblo español, sobre las causas que hacen el comunismo imposible y el progreso inevitable*. Al dia següent parla amb una dona que l’havia conegit (i que està tranquilla perquè abans de morir es va confessar). Li pregunta si hi ha papers, correspondència. I provoca una resposta contundent: “—Sí, señor. Los rojos saquearon mi casa y mataron a otro sobrino del doctor Turró, que también era cura y con el que yo vivía. Los papeles desaparecieron” (Pla 2003, 108–109). Intenta llegir una làpida mig esborrada. Pla comenta:

La memoria del doctor Turró se irá perdiendo. En su pueblo natal ya no queda apenas rastro de su paso por la tierra. Sin embargo, yo creo que la memoria del doctor Turró es digna de ser conservada por algunas razones. En el doctor Turró se concentra el más grande esfuerzo personal que se ha

hecho en este país contra el kantismo. (...) Si no queremos naufragar en el caos intelectual y sentimental hemos de aprovechar las experiencias de todos los que sintieron este mismo peligro. (2003, 109)

Després visita Blanes. Allí pregunta per Joaquim Ruyra, mort el 15 de maig del 1939. Les converses que enceta li suggereixen en la conclusió del capítol una gran enveja per l'escriptor. Destaca la rutina i la doble versió de la realitat, la distància entre sexes. Ho exemplifica amb un episodi quan el duien en tartana des de l'estació al poble (Pla 2003, 132). I es lamenta un altre cop de la poca passió que detecta en el país per conservar el passat:

¡Que lástima que la gente recuerde tan poco las cosas! Uno va detrás de las sombras de los hombres que uno ha querido y admirado y generalmente no se encuentra nada. Uno busca sobre todo los reflejos de los momentos dramáticos de la vida de estos hombres y cuando se tiene la ilusión de que el reflejo está cerca, uno lo ve disolverse en el vacío incierto del pasado. Raros son los hombres y más raras todavía las mujeres que gusten de conservar los viejos papeles, los recuerdos, que cultiven su memoria poblando con las temblorosas sombras del tiempo perdido. Las mujeres sobre todo tienen una verdadera obsesión en destruir los papeles. Son incendiarias. No se conservan en este país, ni las viejas correspondencias amorosas. Nadie gusta de cultivar su memoria. Tabla rasa. Empezar de nuevo cada día. Todo es nada. Sin duda por esto queda a menudo este país como estúpidamente animado. (Pla 2003, 134)

Recorda també a Pep Ventura, un figuerenc mort el 1875. I fa un *ex-cursus* sobre la sardana: “Para comprender las sardanas, el atolondramiento y la inconsciencia de la juventud son inservibles. Se requiere estar casado y a ser posible padre de familia... (Pla 2003, 173).

Aquests cinc personatges no representen un model de futur. Són figures, llevat de Ruyra, menors en un imaginari cultural. Però són visitats com si fossin en un cementiri i Pla els escriu el text de la làpida, les tombes d'un temps desaparegut, les restes d'un naufragi de dimensions colossals.

Tanaturisme

En anys recents ha fet fortuna un tipus de viatge a la quotidianitat, en els quals s'exploren llocs propers amb la perspectiva i tècniques dels viatges a llocs exòtics i el nostre autor n'és un bon exemple. El llibre de Josep Pla *Viaje en autobús*, com hem vist, és un llibre contradictori. Podem indicar en primer lloc que és un llibre que expressa el rebuig de la situació de postguerra i que es manifesta de manera desdibuixada i indirecta contra l'autarquia, però que al mateix temps nega el progrés i es pronuncia contra els perills de la modernitat. Josep Pla es submergeix en la vida de pagès, amb boina i autobús, un jove-vell de 45 anys explora el país, amb un ull en el passat. Cada cop més endinsant-se en el passat. La tècnica del viatge de Pla és la de moure's fent tentines, deixant-se portar; com teoritzava Guy Debord a la psicogeografia, practica la *dérive*, una manera d'errar per un lloc amb una actitud de descoberta, connectant una xarxa d'experiències i vivències. Viatja amb poca atenció al recorregut i molta més atenció als efectes del desastre, intentant recuperar unes essències que li sembla reconèixer en unes suposades essències idealitzades de la vida a pagès.

En segon lloc, el viatge que ens narra Josep Pla té un caràcter fúnebre. Es dedica a recuperar personatges, experiències i valors del passat. Sense saber-ho, es situa en l'òrbita d'allò que des del 1996 es coneix com a *dark tourism* o *thanatourism*, l'estudi del turisme a llocs de mort. Lennon i Foley (1996) van utilitzar el terme “dark tourism” i A.V. Seaton (1996) el de “thanatourism”. Després han sorgit altres termes: “morbid tourism” (Blom 2000), “Black Spot tourism” (Rojek 1993), “grief tourism”⁵ o en la versió de Dann, “milking the macabre” (1994, 61). Una definició més recent diu que el “dark tourism” és “the act of travel to sites associated with death, suffering and the seemingly macabre” (Stone 2006, 146). En general hi ha unanimitat a dir que les visites a llocs de mort no es fan només per una atracció morbosa, sinó que hi ha un lligam profund amb el visitant. Com diu Tarlow, el “dark tourism” significa “visitations to places where tragedies or historically noteworthy death has occurred and that continue to impact our lives” (Tarlow 2005, 48). Josep Pla ho fa de dues mane-

⁵ Vegeu <http://www.grief-tourism.com/>.

res: atent a formes de vida desaparegudes, que evoca i reconstrueix per al lector; i evocant figures menors del món cultural català de preguerra, figures que troba en un cementiri que és el conjunt del país, i a propòsit dels quals es queixa de la poca atenció a la memòria, al record dels morts.

He esmentat abans que la construcció del llibre de Pla s'ajusta al concepte de Friedrich Schlegel sobre el fragment. El llibre és fragmentari respecte als textos originals i resulta un extracte de fragments d'una realitat present i desapareguda. Es pot relacionar, en tercer lloc, amb la idea de la ruïna. Pla visita ruïnes d'un passat i monuments funeraris. Les ruïnes són formes altament evocadores del fragment, i que operen d'acord amb la seva lògica: suggereixen alguna cosa absent, i de fet ocupen un espai ambivalent entre el passat total i parcial, la presència dels quals afirmen i neguen. Les ruïnes signifiquen pèrdua i absència; que són, d'altra banda, una evocació visible d'allò invisible, l'aparició de la desaparició. I, no obstant això, en la mesura que les ruïnes són conservades, suggereixen la perseverança: la possibilitat, si més no, de la resistència contra les malvessats del temps i la història. Les nocions d'esperança, de commemoració i de restauració són inherents a la ruïna (Thomas 2007, 42). El pelegrinatge de Pla per zones i experiències de la desaparició és característica d'una mirada atàvica, interessada pel fragment, la ruïna, els monuments funeraris d'un passat desaparegut. En el cas de Pla té un valor polític i de dol innegables i és una pràctica original del "tanaturisme".

OBRES CITADES

- Barthes, Roland. 1980. *La Chambre claire: Notes sur la photographie*. Paris: Cahiers du cinéma.
- Blom, Thomas. 2000. "Morbid Tourism: A Postmodern Market Niche with an Example from Althorp". *Norsk Geografisk Tidsskrift: Norwegian Journal of Geography* 54.1: 29–36.
- Bonada, Lluís. 1991. *L'obra de Josep Pla*. Barcelona: Teide.
- Dann, George. 1994. "Tourism: The Nostalgia Industry of the Future". Dins *Global Tourism: The Next Decade*, editat per W. Theobald, 55–67. Oxford: Butterworth Heinemann.
- Debord, Guy. 1955. "Introduction à une critique de la géographie urbaine". *Les Lèvres*

- nues 6. <http://www.larevuedesressources.org/introduction-a-une-critique-de-la-geographie-urbaine,033.html> (consultat l'1 de nov. de 2015).
- Foley, Malcolm, i J. John Lennon. 1996. "JFK and Dark Tourism: A Fascination with Assassination". *International Journal of Heritage Studies* 2.4: 198–211.
- Fussell, Paul. 1980. *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*. Oxford: Oxford University Press.
- Gallofré, Maria Josepa. 2001. "Josep Pla, entre el *Viaje en autobús* (1942) i el *Viaje a pie* (1949)". Dins *Josep Pla, memòria i escriptura: Actes del col.loqui de l'any Pla, Universitat de Girona (octubre 1997)*, editat per Glòria Granell i Xavier Pla, 65–78. Girona: Universitat de Girona.
- Gracia, Jordi. 2003. "L'heterodòxia del moralista o la novel·la de Pla a l'Espanya feixista". Dins *La poètica de la banalitat: Actes de la Jornada d'Estudi Cinquanta Anys d'El carrer Estret*, editat per Anna Aguiló i Xavier Pla, 45–53. Girona: Universitat de Girona.
- Pla, Josep. 2003. *Viaje en autobús* [1942]. Barcelona: Destino.
- Quintana Trias, Lluís. 2006. "El 'Viaje en autobús' de José(p) Pla: ¿una incorporación al canon?" *Revista Hispánica Moderna* 59.1/2: 119–40.
- Rojek, Chris. 1993. *Ways of Escape. Modern Transformations in Leisure and Travel*. Basingstoke: Macmillan.
- Sanz Villanueva, Santos. 2003. "Pla o el inventario de una época". Pròleg a Josep Pla, *Viaje en autobús*, 17–52. Madrid: Fundación Wellington i Destino.
- Seaton, A.V. 1996. "Guided by the Dark: From Thanatopsis to Thanatourism". *International Journal of Heritage Studies* 1.2: 234–44.
- Sontag, Susan. 1984. "Model Destinations". *Times Literary Supplement*, 22 June, 699.
- . 1990. *On Photography*. New York: Anchor Books.
- Stone, Philip. 2006. "A Dark Tourism Spectrum: Towards a Typology of Death and Macabre Related Tourist Sites, Attractions and Exhibitions". *Tourism* 54.2: 145–60.
- Tarlow, E. P. 2005. *Dark Tourism: The Appealing "Dark" Side of Tourism and More*. Oxford: Elsevier Butterworth.
- Thomas, Sophie. 2007. *Romanticism and Visuality: Fragments, History, Spectacle*. London: Routledge.